

ANKARA - MOSKOVA İLİŞKİLERİNİN GELİŞİMİ VE 1925 DOSTLUK VE SALDIRMAZLIK ANDLAŞMASI

Salim GÖKÇEN*

ÖZET

Bu çalışma, Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişimi ve 1925 Dostluk ve Saldırmazlık Andlaşmasını konu almaktadır. Osmanlı Devleti döneminde başlayan ilişkiler, Milli Mücadele döneminde karşılıklı yardımlaşma ve emperyalizme karşı işbirliğini esas aldı. Bu süreç içinde iki devlet birbirlerine kuşku ile ve temkinli yaklaşmışlardır. Gelişen dünya olayları çerçevesinde bu dönemden sonra Türk dış politikasına şekil veren faktörler de değişmiştir. Yine bu dönemde, Türkiye ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında 17 Aralık 1925'te, 20 yıl süren ve 1945'te Sovyetler Birliği tarafından tek taraflı olarak feshedilen Dostluk ve Saldırmazlık Andlaşması ve ona bağlı üç protokol, Paris'te imzalandı.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Sovyetler Birliği, Bolşevikler, Türk-Sovyet ilişkileri, Saldırmazlık Andlaşması

İlişkilerin Gelişim Süreci

Çanakkale Savaşları'nın sonuçlarından biri olarak görülen 1917 İhtilâli¹ ile Rusya'nın sosyal, siyasî ve ekonomik sistemi yıkıldı². Yönetimi ele geçiren Bolşevikler, 3 Mart 1918'de imzaladıkları Brest-Litovsk Anlaşması³ ile I. Dünya Savaşı'ndan çekilmişler, yine bu anlaşma ile Elviye-i

*Yrd.Doç., Erzincan Üniversitesi Refahiye MYO İktisadi ve İdari Programlar Bölümü.
ERZİNCAN

¹ Jan Librach, *The Rise of the Soviet Empire*, Pall Mall Press, London, 1965, p.11. Adam B. Ulam, *A History of Russia*, Praeger Publishers, New York, 1976, pp.17-19.

² Samuel Kucherov, "The Problem of Constantinople and the Straits", *Russian Review*, Vol.8, No:3, (July 1949), pp.211-213.

³*Documenty Vneshnei Politiki SSSR*, I, Moscow, 1957, pp.437-445. George F.Kennan, *Foreign Policy (1917-1941)*, Greenwood Press, Connecticut, 1978, pp.14-16. Ayrıca bkz. George Gingsburgs, "Option of Nationality in Soviet Treaty Practice 1917-1924", *The*

Selâse'yi Osmanlı Devleti'ne bırakmak zorunda kalmışlardı⁴.

Sovyet liderlerinin ve ideologlarının Türkiye'yi komünizm için kazanmak fikirleri daha 1918'den itibaren başladı ve Moskova'da 22 Temmuz 1918'de Türk Sosyalistlerinin birinci konferansında, "*Türkiye'nin önünde doğrudan doğruya sosyalist ihtilâli vazifesi durmaktadır... Sosyalist nizâm, Türk halkını kurtaracak yegâne yoldur*" şeklinde bir karar alındı. Türk sosyalistlerinin Moskova'daki ilk faaliyetleri neticesinde 1918'de "*Türk Sosyalist Komünist Teşkilâtı*" kuruldu⁵.

Aslında Rusya'da kurulan yeni Bolşevik rejim, Batılı devletlerin Anadolu'yu ilk işgale başladıkları dönemde Türk halkı ile ilgilenmeye başlamış; 5 Mart 1919'da kurulan Komünist Enternasyonu, 1 Mayıs 1919 günü yayınladığı bildiride, Anadolu'daki milli kuvvetleri kastederek, başlat-tıkları "*ihtilâl*"ın sonunu getirmelerini istemiştir. Sivas Kongresi'nden hemen sonra 13 Eylül 1919'da Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti (RSFC)⁶ Dışişleri Komiseri Georgy Vasilyevich Chicherin ve Dışişleri Komiserliği "*Müslüman Yakın Doğu Dairesi*" Başkanı Neriman Nerimanov'un imzası ile ikinci bir bildiri yayınlamışlardır⁷. Bu bildiride de Anadolu hareketine yardıma hazır olduklarını ifade etmişlerdir. Bunun ardından Dışişleri Komiseri Chicherin, 1919 Aralık ayında, Bütün Rusya Sovyetlerinin VII. Kongresi'ne sunduğu raporda Amerika ve Avrupa kapitalizmine karşı Türklere ve Müslümanlara yardım etme arzusunda olduklarını söylemiştir⁸.

Mustafa Kemal Paşa, RSFC ile iyi ilişkiler kurulabileceğini daha Milli Mücadelenin başlarında Karabekir Paşa'ya çekmiş olduğu telgrafta dile getirmektedir⁹. Bolşevikler ile yapılacak bir anlaşma ile Anadolu kuvvetlerinin onlardan yardım alabileceği üzerinde duran Kemal Paşa, ayrıca Bolşevik propagandası ve Ermenilere karşı takınılacak tavır hususunda

American Journal of International Law, Vol.55, No:4, (October 1961), pp.920-924. Micheal T. Florinsky, "World Revolution and Soviet Foreign Policy", *Political Science Quarterly*, Vol.47, No:2, (Jun 1932), pp.223-225.

⁴ *Düstur*, II. Tertip, X, s.414-421. Librach, *The Rise of the Soviet Empire*, p.13. Erica Schoenberg-Stephanie Reich, "Soviet Policy in the Middle East", *MERIP Reports*, No:39, (July 1975), p.3. Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, Gözlem Yay. İstanbul, 1979, s.44-49. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Dergâh Yay. İstanbul, 1998, s.380.

⁵ Mustafa Suphi'nin faaliyetleri ve Türkiye Komünist Teşkilâtı'nın kuruluşu ile ilgili bkz. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, TTK, Ankara, 1997, s.5-58.

⁶ RSFC adı 31 Aralık 1922 tarihine kadar kullanılmış, ancak bu tarihten sonra SSCB adı kullanılmıştır.

⁷ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Fon:930..2.0.0, No:1.4..1/(1-2).

⁸ Fahir Armaoğlu, "1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya", *VII. Türk Tarih Kongresi*, II, (25-29 Eylül 1970), TTK, Ankara, 1973, s.894.

⁹ Semih Yalçın, "Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İttifakı ve Dayandığı Politik Sebepler", *S:62, 2023*, (15 Haziran 2006), s.50.

çekincelerini de dile getirmektedir¹⁰. 1920'nin başlarında *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*'nde ise Bolşeviklik konusundaki düşüncelerini şu şekilde yansıtmıştır¹¹.

"Avrupa, Asya tehlikesine kaynak ve temel olarak Bolşevizm'i görmekte samimi olabilir mi, tereddüt ediyoruz. Bolşevizm suçlaması ve güya bu tehlikenin önüne geçmek için önlemler alınması, yeni bir siyâset, yeni bir emperyalizm oyunudur. Gerçi Bolşevizm, Avrupa'nın yegâne tahakküm amacını kırmak, sömürü ve el koyma alanlarında toplardan ve siyasi hükümlerden daha çok zulmeden sermaye egemenliğini razı etmek itibariyle, Asya'da Avrupa için bir dayanak noktası bırakmayacaktır. Fakat Avrupa'nın bütün düşünürleri aynı zamanda biliyorlar ki, bu akımın önünde bulunan Müslüman milletler, emek ile sermayenin mücadele sırrına vakıf olmadıkları için doğuda Bolşevizm sorun olmaz".

23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılmasından hemen sonra Mustafa Kemal Paşa, ilk olarak RSFC ile diplomatik münasebetlerin kurulması, Anadolu'daki yeni yönetimin tanınması ve iki yeni rejim arasında bir ittifakın yapılması için Lenin (Viladimir İlyich Ulyanov) nezdinde bir teşebbüste bulundu¹². Bu girişim, Ankara Hükümeti ile Moskova Hükümeti arasında uzunca bir süre devam edecek olan münasebetlerin başlangıcını teşkil etmiştir¹³.

Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e gönderdiği mektubu, bizzat Lenin değil, Dışişleri Komiseri Chicherin 3 Haziran 1920 tarihli bir mektupla cevaplandırmıştır¹⁴. Bu mektupla RSFC Hükümeti, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni resmen tanımış ve iki hükümet arasında diplomatik münasebetler resmen kurulmuştur. Chicherin'in verdiği cevapta bir ittifaktan hiç söz etmemesi Ankara Hükümeti için önemli bir konu olmuştur. Gerek Bekir Sami Bey¹⁵ gerekse Ali Fuat Paşa heyetlerinin Moskova'da bu konuda harcadıkları çabalar bir sonuç vermemiştir¹⁶.

¹⁰ 23 Haziran 1919 tarihli telgraf için bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969, s.56-57.

¹¹ *Hakimiyet-i Milliye*, (2 Şubat 1920).

¹² Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Nisan 1920 tarihli Lenin'e yazmış olduğu ve "*Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Moskova Sovyet Hükümeti'ne Birinci Teklifnâmesidir*" şeklinde başlayan mektup için bkz. Gotthard Jaschke, "Neus Zur Russisch-Türkischen Freundschaft von 1919-1939", *Die Welt Islams*, Vol.6, Issue:3/4, (1961), pp.205-206. *Documenty Vneshnei Politiki SSSR*, II, Moscow, 1958, pp.554-555. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.232.

¹³ Harish Kapur, *Soviet Russia and Assia (1917-1927)*, Micheal Joseph Ltd. Geneva, 1966, pp.91-92.

¹⁴ *Documenty Vneshnei Politiki SSSR*, II, Moscow, 1958, p.555. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.238-239. Semenovich Ivan Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, (çev.Hasan Ali Ediz), Birey-Toplum Yay. Ankara, 1985, s.7-8.

¹⁵ *BCA*, Fon:30..18.1.1, No:1.15..9/(1-2)

¹⁶ İhsan Çolak, "Moskova Antlaşması'na Giden Yol, Milli Mücadele Dönemi TBMM-Bolşevik İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S:49, (Mart 2001). Sovyetler Birliği'nin Türk

Sovyetlerin ittifaka yanaşmamaları konusunda çeşitli sebepler sıralanabilir. Öncelikle RSFC bu sırada İngiltere ile bir ticaret anlaşması yapmak için çalışmaktaydı ve bir Türk-Sovyet ittifakının bu anlaşmayı engelleyeceğinden çekinmekte idi¹⁷. Ayrıca yine bu sırada Polonya Savaşı, Wrangel ve Gürcistan'daki Menşevikler ile uğraşmaktaydılar. Ankara ile bir ittifak, Sovyet askerlerinin Anadolu'da Yunanlara karşı savaşmasını gerektirebilirdi¹⁸. Bir diğer sebep olarak, Bolşeviklerin, Komünist olmayan ve hatta Komünistlere karşı tedbir alan bir ülke ile ittifakı da tehlikeli bulmaları söylenebilir¹⁹. Son olarak batılı yazarların genellikle üzerinde durduğu ve meydana gelen olayların da doğruladığı diğer bir husus da, Sovyetlerin 1920 yazında, sömürgelerde ve batılı devletlerin istilası altında bulunan geri kalmış ülkelerde genel bir dünya ihtilâline inanmış, bu arada Anadolu'da da bir Bolşevik İhtilâlini beklemiş olmalarıdır²⁰. Nitekim Komünist Enternasyonalinin 3 Temmuz 1920'de yayınladığı bildiriden de anlaşılacağı üzere; Sovyetlerin Mustafa Kemal Paşa'ya tam manasıyla güvenmediği ve onun batılılarla her an bir anlaşmaya gitmesinden endişe duyduğu ortaya çıkmaktadır²¹.

Sovyetler dünya üzerindeki milliyetçi ayaklanmalar ve milli mücadele hareketleri ile genel olarak ilgilenmişlerdir. Bu ilginin altında, bu hareketlerin bir dünya proleter ihtilâline nasıl dönüştürüleceği konusu yatmaktadır. Lenin'in bu konudaki ilkeleri açısından Türk-Sovyet ilişkilerine baktığımızda, Sovyet Rusya'nın başlangıçtan itibaren Anadolu'da bir "*Köylü Sovyetleri*" kurmaya çalışmasını, Mustafa Kemal Paşa'ya güvenmemesini ve resmi münasebetlerin kurulduğu ilk günden itibaren Anadolu'da çekirdek halinde de olsa, bir Komünist Partisi kurma çabalarını anlamak kolay olmaktadır. Çünkü Mustafa Kemal Paşa'nın ortaya çıkarmak istediği yeni Türkiye devletinin temel ilkeleri ile Lenin'in ilkeleri arasında hiçbir bağlantı mevcut değildir. Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa da, Sovyetlerin doktriner açıdan yıkmak istediği batılı istilacılara karşı savaş bayrağı açmıştı ve Müslüman Anadolu'nun bu milliyetçi önderinin zaferi, batılıların sömürgesi

Heyeti'nden bazı toprak taleplerinde bulunması ilişkileri gerdi ise de I.İnönü Savaşı'nın kazanılmasının ardından Sovyetler, bu taleplerinden vazgeçmiştir. Gülnihal Bozkurt, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası", *AAMD*, S:56, (Temmuz 2003).

¹⁷ Bu konu, Stalin tarafından açıkça ifade edilmiştir. Bkz. Ali Fuad Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1955, s.139.

¹⁸ Louis Fisher, *The Soviets in World Affairs*, Random House Vintage Books, New York, 1960, p.286.

¹⁹ Edward Hallet Carr, *The Bolshevik Revolution (1917-1923)*, Vol.III, Macmillan, London, 1953, pp.249-250.

²⁰ Carr, *The Bolshevik Revolution*, p.250.

²¹ Armaoğlu, "1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya", s.897.

olan bütün Müslüman dünyasını ayağa kaldırabilirdi²². Durum böyle olunca, bir yandan bu hareketi desteklerken diğer yandan da bu hareketi dünya çapındaki bir proleter ihtilâli için kontrol altına almak da gerekliydi. Nitekim Komünist Enternasyonelin Yürütme Komitesi Başkanı Grigory Yevseevich Zinoviev, 12 Ağustos 1920'de Petrograd Sovyetinde yaptığı konuşmada "*İran, Hindistan ve Türkiye gibi ülkelerde Köylü Sovyetleri sistemini kurmak neden imkânsız olsun?*" demiştir²³.

1920 yılında RSFC, Anadolu'da gelişen Milli Mücadele hareketine her şeyden önce bir burjuva-nasyonalist hareketi olarak bakmış ve bunu bir komünist ihtilâline dönüştürmeye gayret etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın çeşitli şekillerde buna cephe alması ve karşı gelmesi üzerine, Anadolu'daki komünist faaliyetleri²⁴, 1920'den sonraki Milli Mücadele yıllarında da Türk-Sovyet münasebetlerinin önemli bir problemini oluşturmuştur.

Türk-Sovyet ilişkileri açısından bu dönemdeki doktriner anlamdaki çatışmaların yanı sıra Ankara Hükümeti'nin Kafkaslardaki faaliyetleri de, Sovyetlerin Ankara'ya karşı güvensizliğini oluşturan etkenler arasında yer almıştır.

Müslüman halka yaptıkları eziyet dolayısıyla Ankara Hükümeti'nin Ermenistan'a karşı harekâtı²⁵ Sovyetleri endişeye sevk etmişti²⁶. Sovyetlerin

²²Mustafa Kemal Paşa, Lenin ile anti-emperyalizm konusunda birleşmektedir. Ancak Mustafa Kemal Paşa, Türk-Sovyet ilişkilerinin daha ilk günlerinden itibaren, Bolşevik yöntem ve ilkelilerinin Türk toplumunda kabul görmeyeceğini, "*emek*" ve "*sermaye*" kavramlarına yabancı olunması ile açıklamıştır. Orhan Koloğlu, "Mustafa Kemal, Lenin'e Nasıl Bakıyordu?", *Popüler Tarih*, S:9, (Şubat 2001), s.36.

²³ Schoenberg-Reich, "Soviet Policy in the Middle East", p.4. Armaoğlu, "1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya", s.899. Bu konuda; Komintern'in II. Kongresi'nde kabul edilen tezleri Doğu Halkları delegelerine anlatmak, bu halkları genel bir ayaklanmaya sevk etmek ve bu halkların milliyetçi ayaklanmalarını Sovyet Rusya'ya bağlama amacı ile 1-8 Eylül 1920'de Bakü'de açılan Doğu Halkları Kongresi'nde konuşan Kafkas Delegatesi Mutişev de; "*Mustafa Kemal'in hareketi, bir milli kurtuluş hareketidir. Biz bunu destekliyoruz, çünkü emperyalizme karşı yürüttüğümüz mücadele sona erer ermez, bu hareketin bir sosyal ihtilâle dönüşeceğine inanıyoruz*" demişti. Carr, *The Bolshevik Revolution*, p.265. Baymirza Hayit, "Sovyet Kaynaklarında Atatürk", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S:1, (Mart 1985), s.24.

²⁴ 1918'de Moskova'da kurulan Türkiye Komünist Teşkilâtı, 15 Eylül 1920'de Fırka haline gelmiş, Mustafa Suphi'nin, 19 Eylül 1920'de Karabekir Paşa'ya gönderdiği bir mektup ile Fırka'nın Anadolu'ya nakledileceği bildirilmiş ve daha sonra Fırka, Anadolu'da faaliyetlere başlamıştır. Geniş bilgi için bkz. Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu*, s.243-374. Kapur, *Soviet Russia and Assia*, p.92.

²⁵ 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sévres Anlaşması, doğuda bağımsız bir "*Ermenistan*" devletini kuruyordu. Bu durum Sovyetler'den de yardım gören Ermenilerin Türkiye topraklarına akınlar yapmalarına neden olmuştu. Bunun üzerine Kâzım (Karabekir) Paşa Eylül 1920'de Ermenistan'a karşı Erzurum'dan taarruza geçti. 29 Eylül'de Sarıkamış, Ekim sonunda da Kars geri alınmış ve Arpa-Çay sınırına varılmıştır. Ahmet Şükrü Esmer, "Türk Diplomasisi (1920-1955)", S:5, *BTTD*, (Haziran 1937), s.45.

²⁶Türklerin Ermenilere karşı askerî harekâta girişmesi Lenin'i sinirlendirmiş ve; "*Bugün, yarın Ankara ile bir savaş yapmak zorunda kalabiliriz*" demiştir. Carr, *The Bolshevik Revolution*, p. 286.

endişesinin sebebi, Ankara'nın Kafkaslara hâkim olması halinde, Mustafa Kemal Paşa'nın bunu İngiltere ile anlaşma yapmak için bir koz olarak kullanabileceği ihtimali idi. Nihayet Karabekir Paşa kuvvetlerinin başarı kazanması, Ermenistan ile 2 Aralık 1920'de Gümrü (Alexandropol) Andlaşmasının imzalanması²⁷ ve bunun ardından Sovyetlerin de Ermenistan'a hâkim olması endişelerin ortadan kalkmasına yardımcı oldu.

Ermenistan'a karşı kazanılan zafer, Ankara ile RSFC arasında bir anlaşma yapılmasına yol açtı. Resmi adı ile Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması²⁸ olan ve 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Andlaşması²⁹, önemli hükümler içermekteydi. Bu andlaşmaya göre; RSFC, Sevr Andlaşmasını tanımıyor Misak-ı Milli'de belirlenen sınırlar içerisinde Türkiye'yi ve onun temsilcisi olarak Ankara Hükümeti'ni tanıdığını beyan ediyordu. Ayrıca daha önceki dönemde oldukça sınırlı kalmış olan Sovyetlerin yaptığı para ve silah yardımı da bu anlaşmayı takiben önemli ölçüde artmıştır. Andlaşma, onay belgelerinin verilmesi ile 22 Eylül 1921'de yürürlüğe girdi³⁰. Moskova Andlaşması, kuruluş aşamasındaki iki devletin ilişkilerinde temel niteliği kazanacak, bundan sonra iki devlet arasında imzalanacak her andlaşmada ve RSFC yöneticilerinin açıklamalarında bu anlaşmaya gönderme yapılacaktır.

Sakarya Muharebesi'nin ardından 13 Ekim 1921'de Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile Kars'ta bir dostluk andlaşması imzalandı³¹. Kars Andlaşması, içerik açısından Moskova Andlaşması'nın hemen hemen bir benzeri idi. Bu andlaşma ile sınırdaş devletler, Türkiye'nin doğu sınırlarını ve TBMM Hükümetinin ilkelerini resmen tanımış oldular³².

²⁷ BCA, Fon:930..2.0.0., No:2.12..2/(1-5). Geniş bilgi için bkz. İskender Yılmaz, *Gümrü Antlaşması*, AAM Yay. Ankara, 2001.

²⁸ *Hakimiyet-i Milliye*, (21-25 Mart 1921). *Vakit*, (30-31 Mart 1921). *İkdam*, (20 Mart 1921). Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul, 1967, 146-194. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.68-78. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I, TTK, Ankara, 1983, s.27-38.

²⁹ Kennan, *Foreign Policy (1917-1941)*, p.66. Jaschke, "Neus Zur Russisch-Türkischen Freundschaft", p.208. Gingsburgs, "Option of Nationality in Soviet Treaty Practice", p.935. Ahmet Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih (1919-1939)*, Siyasal Bilgiler Fak.Yay. Ankara, 1953, s.30-31. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.314-318. Andlaşmanın orijinal metni için bkz. Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti, *Türkiye-Rusya Muahedenamesi*, İkdam Matbaası, 1339, s.1-11. Anlaşmanın Türkçe metni için bkz. *Düstur*, III.Tertip, II, İstanbul, 1929, s.102-117.

³⁰ BCA, Fon:030..18.1.1, No:3.29..13.

³¹ Jaschke, "Neus Zur Russisch-Türkischen Freundschaft", p.208. Ayrıca bkz. Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I, s.39-47. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.420-425. Anlaşmanın orijinal metni için bkz. Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti, *Kars Muahedenamesi*, İkdam Matbaası, 1339, s.1-13. Anlaşmanın Türkçe metni için bkz. *Düstur*, III. Tertip, III, İstanbul, 1929, s.24-41. BCA, Fon:930..01.1.1, No:1.19..1/(1-75).

³² *Düstur*, III. Tertip, İstanbul, 1929, s.24-41. *Documenty Vneshnei Politiki SSSR*, IV, Moscow, 1960, pp.370-371. *Vakit*, (20-21 Teşrin-i Evvel 1337). *Varlık*, (20 Teşrin-i Evvel 1337), *Açıksöz* (4-17 Teşrin-i Evvel 1337). *İkdam*, (7-30 Teşrin-i Evvel 1337). *İstikbal*, (9-23 Teşrin-i Evvel 1337). *Tevhid-i Efkâr*, (6-20 Teşrin-i Evvel 1337). Kars Konferansı için bkz.

Türk Milli Mücadelesinin başarıya ulaşmasının ardından Lozan'da yapılan antlaşma gereğince Boğazlardan Karadeniz'e geçen askerî gemilere sınırlamalar getirilmiş ve Milletler Cemiyeti güvencesinde Boğazların her iki tarafı askersizleştirilmiştir. Ayrıca boğazlardan geçişi düzenlemek için bir kurul oluşturulacaktır³³. Boğazlar ile ilgili bu düzenleme Sovyetler Birliği'ni hiçbir zaman memnun etmemiştir. Çünkü onlar Boğazlar rejiminin Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler tarafından düzenlenmesini istemekteydiler³⁴.

1925 Dostluk ve Saldırmazlık Andlaşması

Lausanne sonrasında Türkiye ile SSCB ilişkilerinde en önemli gelişme, 17 Aralık 1925'te Dışişleri Bakanları Tefik Rüştü (Aras) ve Chicherin tarafından Paris'te imzalanan "*Dostluk ve Saldırmazlık Andlaşması*"dır. Bu andlaşma, 1921 yılında imzalanan Moskova Andlaşması ile temeli atılan Türk-Sovyet dostluğunun 20 yıl daha uyum içerisinde sürmesinde yardımcı olan bir enstrüman niteliği taşımaktadır.

Böyle bir andlaşmanın imzalanmasının o sırada her iki ülkenin de işine geldiğini söylememiz mümkündür³⁵. Şöyle ki, Musul meselesi 16 Aralık 1925'te aleyhine sonuçlanmış ve İngiltere ile arasında bu konudaki anlaşmazlık sürerken, Şubat ayından itibaren ortaya çıkan Şeyh Sait Ayaklanması Türkiye'nin hem içeride hem de dışarıda zor durumda kalmasına yol açmıştı. Lausanne ertesinde Batılı devletler ile sorunlarını tamamen çözemeyen Türkiye, artık SSCB'ni bir destek merkezi olarak görmeye başladı³⁶.

SSCB açısından bakıldığında da benzer bir durum söz konusudur. Batılı ülkeler, Sovyet Rusya'yı bir çember içine almağa çalışıyorlar ve onunla siyasal ilişkiler kurmak istemiyorlardı. Bununla birlikte, Almanya'nın Fransa ile yakınlaşması neticesinde doğu sınırında hareket serbestliği kazanması Rusya açısından korkulacak bir durumdu. Üstelik 1 Aralık 1925'te

Varlık, (22-29 Eylül 1337). *Vakit*, (22 Eylül 1337). *İstikbal*, (9-29 Eylül 1337). *Tevhid- Efkâr*, (28 Ağustos-3 Teşrin-i Evvel 1337).

³³ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I, s.140-151. Kuchеров, "The Problem of Constantinople and the Straits", p.216. Florinsky, "World Revolution and Soviet Foreign Policy", p.228. Max Beloff, *The Foreign Policy of Soviet Russia (1929-1941)*, Vol.II, Oxford Univ.Press, London, 1947, p.39.

³⁴ Jean Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy*, Vol.I, Oxford Univ. Press, London, 1951, pp.346-351. Kapur, *Soviet Russia and Assia*, pp.124-134. Kennan, *Foreign Policy (1917-1941)*, pp.51-52. Gündüz Uluksar, "İkinci Dünya Savaşı Öncesi ve Savaşın Devamında Türk-Rus İlişkileri", *Altıncı Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, II, Ankara, 1999, s.389-392.

³⁵ Kennan, *Foreign Policy (1917-1941)*, p.66. Fahir Arnaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)*, I, T.İş Bank. Yay. Ankara, 1991, s.168-169.

³⁶ Kennan, *Foreign Policy (1917-1941)*, p.67. Suat Bilge, *Güç Komşuluk-Türk Sovyet İlişkileri (1920-1964)*, T.İş Bank.Yay. Ankara,1992, s.98-99. *Türk Dış Politikası*, (Haz. Baskın Oran), İletişim Yay. İstanbul, 2001, s.315.

imzalanan Locarno Güvenlik Sistemi³⁷ ile Batılılar Almanya ile bir araya gelince, Sovyet Hükümeti iyice telaşa düşmüştü. Locarno düzenlemesi ile Almanya'nın batı sınırları güvence altına alınırken, doğu sınırları konusunda benzer bir önlem alınmamıştı. Batılılar SSCB'ni tanımaya başladılarsa da henüz kendi aralarındaki ilişkiyi düzenleme aşamasında iken bu ülkeyi dışladılar³⁸.

İç politika açısından da SSCB zor bir dönem geçirmekteydi. 21 Ocak 1924'te Lenin ölünce³⁹ Moskova'da bir iktidar mücadelesi başlamıştı. Lenin'in sağlığında Leon Trotsky, Grigory Zinoviev ve Lev Borisovich Kamenev kendilerini daima Joseph Stalin'in önünde görmüşlerdi⁴⁰. Lenin'in ölümünün ardından ortaya çıkan Zinoviev-Kamenev-Stalin troykası ise iktidarı Trotsky'ye kaptırmak istemiyordu, ancak bu işbirliği uzun sürmemiş, 1924 sonbaharı geldiğinde Zinoviev-Kamenev ikilisi Stalin'in aleyhine dönmüşlerdi. 1926 yılı bitmeden de hem bu ikili, hem de Trotsky, Politbüro'dan ihraç edilecektir.

Uluslararası arenada hemen hemen aynı şartlar içerisindeki iki ülke, yalnızlık içinde bulunmalarına rağmen İngiltere'nin etkili olduğu Milletler Cemiyeti'ne de katılmak istemiyorlardı. Bu gelişmeler karşısında iki ülke, Milli Mücadele yıllarında geliştirilen ilişkileri iyileştirme çabaları içerisine girdiler.

1921 Andlaşmasını geliştirerek, ilişkileri düzenleyecek bir anlaşma yapma önerisi ilk olarak Eylül 1924'te SSCB'nin Ankara Büyükelçisi Yakov Zakharovich Sourits tarafından İsmet Paşa'ya iletildi⁴¹ ve bu konuda hazırlıklara başlandı. Ancak bir yandan SSCB ile İngiltere arasındaki görüşmeler ve diğer taraftan da Musul konusundaki çözüm çabaları sürerken ilk olarak Sovyetler tarafından teklif edilen andlaşma bir türlü imzalanamadı.

1925 Andlaşması ile ilgili ilk dikkat çeken konu, anlaşma teklifinin Rusya'dan gelmiş olmasıdır. 1924 Ocağındaki mektuplaşmalar İsmet Paşa'nın, Sovyet dostluğunu geliştirmeye hazır olduğunu göstermekteydi. Ancak Türkiye'deki bu istekliliğe rağmen Sovyetlerin Eylül'e kadar bir reaksiyon göstermeyişi, İngiltere ile bir anlaşma yapma ihtimallerinin belirmesi üzerine Türkiye ile bir saldırmazlık anlaşmasını gerekli görmeyişi ile izah edilebilir.

³⁷ Librach, *The Rise of the Soviet Empire*, p.58. Kennan, *Foreign Policy (1917-1941)*, pp.59-63. Esmer, *Siyasi Tarih*, s.38-40. Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1990*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s.34-36.

³⁸ Malbone W. Graham, "The Soviet Security Treaties", *The American Journal of International Law*, Vol.23, No:2, (April 1929), pp.338-339. Peter Zwick, *Soviet Foreign Relations*, Prentice-Hall Inc. New Jersey, 1990, pp-24-25.

³⁹ Kennan, *Foreign Policy (1917-1941)*, p.53. Türk gazetelerinde Lenin'in ölümü, "*Türkiye'nin Hüzünle Karşıladığı Bir Haber*" başlığı ile verilmiştir. *Hakimiyet-i Milliye*, (24 Kanun-ı Evvel 1924).

⁴⁰ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.108.

⁴¹ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.108.

İsmet Paşa'nın 22 Kasım 1924 günü Başbakanlıktan istifa ettiği tarihe kadar, Ruslar henüz bir anlaşma tasarısı vermemişlerdi⁴². Andlaşma tasarısının bu arada 1925 Ocak sonunda Fethi Bey'in Başbakanlıkta bulunduğu sırada verildiği tahmin edilmektedir⁴³.

13 Şubat 1925 günü Şeyh Sait isyanı başlamış, 3 Mart 1925 günü İsmet Paşa, yeniden Başbakan olarak Meclis'ten güvenoyu almıştı. İsyanın başladığı dönemde Doğu Anadolu'da bir sükûnetten söz edilmesi mümkün olmadığı gibi Türk-İran ilişkileri de sıkıntılı bir döneme girmişti. İsyana başlayınca Türk-İran sınırında da bir hareketliliğin meydana geldiği gözlenmekteydi.

Türk-İran ilişkilerine paralel olarak, Sovyetlerin tutumundaki değişiklik ilginç bir konudur. SSCB, anlaşma tasarısını 1925 Ocağında Türkiye'ye vermiş; ancak Şubat ayı içinde bu tasarı nedeniyle bir endişe hissetmiştir. Türkiye'nin İran'a saldırması durumunda yapılan anlaşma teklifinin nasıl işleyeceği konusu Sovyetleri derin düşüncelere ve çekincelere iten bir etken olarak ortaya çıkmıştır.

Cumhuriyet Türkiye'sinin, İran'a saldırmak, onun bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü tehlikeye sokmak gibi bir düşüncesi yoktu. Ancak, belki de I. Dünya Savaşı boyunca, Türk ordularının İran Azerbaycan'ına girmesiyle bir Pan-Turanizm politikasının yürütülmüş olması sebebi ile İran'da Türkiye'ye karşı bir güvensizlik mevcuttu ve bu durum uzun bir süre de devam etmiştir⁴⁴.

Son olarak Locarno düzenlemelerinin Türkiye ve SSCB için tehdit yaratması konusu gündeme gelmektedir. Bu düzenlemeler doğrudan doğruya Türkiye'ye yönelik bir tehdit yaratmış değildir. Ancak Türkiye'nin bunlardan hoşlanmadığı muhakkaktır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, 1 Kasım 1924'te Meclis'i açış konuşmasında şunları söylemekteydi⁴⁵.

"Efendiler, siyasî alemde bir müddetten beri karşılıklı güvenlik konusunda sarf olunan faaliyetler dikkat çekicidir. Ortak güvenlik bütün milletlere yaygın hale getirilmedikçe genel bir barış teminine yönelik olmaktan ziyade, nüfuz sahası denilen, bir kısım milletlere karşı diğer bir kısım milletlerin hareket serbestisini temin etmeleri telâkki olunmak zaruridir".

Türkiye'nin bu memnuniyetsizliğinin Almanya'dan bir endişe duyduğu için olmadığı aşikârdır. Türkiye; İngiltere, Fransa ve özellikle İtalya'nın, Batı Avrupa dışında hareket serbestisi elde edebilecekleri düşüncesi ile Locarno'dan duyduğu memnuniyetsizliği dile getirmiştir.

Nihayet Locarno düzenlemelerinin ve Musul sorunun çözümünün he-

⁴² İsmet İnönü, *Hatıralar*, II, Bilgi Yay. Ankara, 1985, s.196.

⁴³ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.110.

⁴⁴ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.113-114. Ertuğrul Zekai Ökte, "Psikolojik Harekât Yaklaşımıyla Türk-Rus İlişkileri Tarihi-III", S:6, *BTTD*, (Temmuz 1997), s.103-104.

⁴⁵ *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, II, Dışişleri Bakanlığı, Ankara, 1981, s.46.

men ardından⁴⁶ Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Andlaşması, 17 Aralık 1925 tarihinde Paris'te imzalandı⁴⁷.

11 Şubat 1926'da yayınlanması ile yürürlüğe giren⁴⁸ Andlaşma'nın onay belgeleri, 29 Haziran 1926'da, İstanbul'da, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ile Sovyet Büyükelçisi Sourits arasında karşılıklı verilmiştir. Üç maddelik bir metinden ve buna eklenen üç de protokolden meydana gelen Andlaşma şu şekildedir⁴⁹;

"1. Akid taraflardan biri aleyhine üçüncü bir veya birkaç devlet tarafından bir askeri harekette bulunulması halinde diğer akid taraf, birincisine karşı tarafsızlığını korumayı üstlenir.

"Not: Askerî manevralar diğer tarafı rahatsız etmediğinden askeri hareket deyiminin içine girmeyecektir.

"2. Akid taraflardan her biri, diğerine karşı her türlü tecavülden kaçınmayı üstlenir. Akid taraflardan her biri üçüncü bir veya birkaç devlet tarafından, diğer akid taraf aleyhine yöneltilen hiçbir ittifaka veya siyasî nitelikte hiçbir anlaşmaya ayrıca üçüncü bir veya birkaç devlet tarafından diğer akid tarafın askeri veya bahrî güvenliği aleyhine yöneltilen hiçbir ittifaka veya anlaşmaya katılmamayı üstlenir. Bundan başka, akid taraflardan her biri, üçüncü bir veya birkaç devlet tarafından diğer akid taraf aleyhine yöneltilen hiçbir düşmanca harekete katılmamayı üstlenir".

Andlaşmanın 1. maddesi, taraflardan birine bir saldırı olduğu takdirde diğerinin tarafsız kalacağını belirtmekte ve ortaya bir "tarafsızlık" sorumluluğu koymaktadır. 2. madde ise en geniş kapsamı ile bir "saldırmazlık" sorumluluğu getirmektedir. O nedenle, Andlaşmaya "Tarafsızlık ve Saldırmazlık" adını vermek daha doğru olurdu. Nitekim bu Andlaşma, tarihe "Türk-Sovyet Saldırmazlık Paktı" olarak geçmiştir. Ancak o sırada "dostluk" başlığının "saldırmazlık" kavramını da kapsadığı düşünülmüş olabilir⁵⁰.

Andlaşmanın 3. maddesi bunun süresinin 3 yıl olduğunu, müddetin bitiminden 6 ay önce fesih arzusu bildirilmezse 1 yıl için otomatik uzaya-

⁴⁶ Frederich L.Shuman, *Soviet Politics/At Home an Abroad*, New York, 1946, p.231. Kapur, *Soviet Russia and Assia*, pp.134-137.

⁴⁷ Kapur, *Soviet Russia and Assia*, pp.137-138. Beloff, *The Foreign Policy of Soviet Russia*, II, p.39. Librach, *The Rise of the Soviet Empire*, p.59. Schoenberg-Reich, "Soviet Policy in the Middle East", p.4. Jaschke, "Neus Zur Russisch-Türkischen Freundschaft", p.218. Esmer, *Siyasi Tarih*, s.192. Esmer, "Türk Diplomasisi", s.50. Haluk Ülman, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler", *Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXIII, No:3, (Eylül 1968), s.257.

⁴⁸ Anlaşmanın orijinal metni için bkz. *Düstur*, III. Tertip, VII, Ankara, 1928, s.460-463. Anlaşmanın Türkçe metni için bkz. *Düstur*, III. Tertip, VII, Ankara, 1944, s.224-226.

⁴⁹ *Resmi Gazete*, (24 Şubat 1926). Anlaşmanın metni için ayrıca bkz. Jacob C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East (1914-1956)*, Vol.II, New York: D.Van Nostrand Company, Inc. 1956, pp.142-143, 154-156.

⁵⁰ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I, s.264.

çağını gösterir.

Andlaşmaya eklenen 1 numaralı Protokol, iki tarafın, kararlaştırılan hususlar dışında üçüncü devletlerle her türlü ilişkilerde serbest olduklarını belirler.

Andlaşmaya eklenen 2 numaralı Protokol, üçüncü devletlerin akid taraflar aleyhine yönelik anlaşmaları konusunun, malî ve iktisadî anlaşmaları da içerdiğini belirtir.

Andlaşmaya eklenen 3 numaralı Protokol, taraflar arasında ortaya çıkabilecek ve normal siyasî yolla halledilemeyen anlaşmazlıkların ne şekilde halledileceğini tayin ve tesbit için tarafların aralarında müzakere edeceklerini gösterir.

Andlaşma ve ekli protokollerden başka, ekli bir de gizli mektup bulunmaktadır. Tek taraflı olarak Sovyet Dışişleri Komiseri Chicherin'den, Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'e yazılan bu mektup şu şekildedir⁵¹.

"Sayın Bakan, bugün iki Hükümet arasında imzalanan anlaşmayı bütünlüyle olmak üzere, 16 Mart 1921 günü Moskova'da yapılan andlaşmadan beri iki taraf arasında süregelen içten dostluğun bozulmayacağını ve bunun akid taraflardan birisinin üçüncü bir ya da birkaç devletle savaş içine girmesi durumunda aralarındaki ilişkilere temel olacağını belirtmek isterim".

O sırada Musul Meselesi nedeniyle Türk-İngiliz ilişkilerinin gergin bir dönemden geçtiği, ayrıca bu meseleden dolayı İngiltere'yi destekleyen İtalya'nın da Türkiye'yi tehdit ettiği düşünülürse, böyle bir mektubun Türkiye açısından, yaşamakta olduğu sorunlar karşısında, pek açık olmasa da, Sovyetler Birliği'nin verdiği bir güvence olarak görülmesi mümkündür.

Teklifi Ruslardan gelen ve başlangıçta Batı ile ilişkilerini düzeltmek arzusunda olduğu için bazı hükümlerini uygun dahi karşılamadığı anlaşılan 1925 anlaşmasının imzasını Türkiye için cazip kılan sebepler, her şeyden önce, Musul anlaşmazlığında İngiltere'nin tutumu, sonra da kademe kademe, bu anlaşmazlık süresince Fransa ve İtalya'nın davranışları ile Milletler Cemiyeti'nin İngiltere'nin nüfuzu altında olduğunun açıkça ortaya çıkması ve Türkiye'nin kendisini çok yalnız hissetmesidir.

1925 Andlaşması, sadece Türkiye'nin değil, Rusya'nın da imzaladığı ilk saldırmazlık ve tarafsızlık anlaşmasıdır. Rusya aynı şekilde bir anlaşmayı Afganistan ile 31 Ağustos 1926'da, Litvanya ile 28 Eylül 1926'da, İran ile 1 Ekim 1927'de imzalayacaktır⁵².

Sovyet Dışişleri Komiseri Yardımcısı Maxim Maximovich Litvinov, 24 Aralık 1925 tarihli Pravda Gazetesi'nde çıkan bir demecinde bu Andlaşma hakkında özet olarak şöyle demiştir; *"Bu Andlaşma, hiçbir devlete*

⁵¹ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I, s.270.

⁵² Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.117.

mütevceh değildir, tamamen barışçı maksatlarla imzalanmıştır. Milletler Cemiyeti ve Locarno Andlaşmaları ile barış korunmamaktadır; ancak bu gibi tedbirler savaşa engel olabilir"⁵³.

Türk gazeteleri 1925 Andlaşmasını büyük bir coşku ile duyururken⁵⁴, Türk hükümeti 1925 yılı boyunca Komünist Parti'yi kapatmış, bütün üyelerini de tutuklamıştı⁵⁵. Türkiye'nin böyle bir eyleminin Moskova'da hayal kırıklığı yaratması gerekirken SSCB bunu görmezden geldi. Aslında SSCB, Komünist Partisi'nin Türkiye'de başarılı olamayacağını başından beri biliyordu⁵⁶.

1929 Uzatma Protokolü

1925 sonrası dönemde SSCB, Türkiye'nin dayandığı tek büyük devlet olmaktan çıkmaya başlamıştır. Türkiye 1930 yılına doğru İngiltere, Yunanistan, Fransa ve İtalya ile olan meselelerini halletmiş ve bu ülkeler ile normal münasebetler kurmaya başlamıştı. Türkiye ile Batı ülkeleri arasındaki bu yakınlaşma, SSCB'nde Türkiye'yi kaybetme endişesinin oluşmasına yol açtı⁵⁷. Bu gelişmelerin ardından Litvinov'un dış politika hakkında Merkez Komitesi'ne 4 Aralık 1929 tarihinde verdiği raporda, Lev Mikhailovich Karakhan'ın yakında Türkiye'ye gideceği ve gezinin amacının SSCB'nin değişmez dostluğunu şahsen teyit etmek olduğunu açıklıyordu. Raporda, Türkiye'den "*Büyük Türk Cumhuriyeti*" diye söz ediyor ve dostluğun geçici koşullara bağlı olmadığı belirtiliyordu⁵⁸.

Böyle bir ortamda, 13 Aralık 1929'da Türkiye'ye gelen SSCB Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı Karakhan'ın Ankara'yı ziyareti⁵⁹, 1925'te imzalanan Andlaşmanın "*Yürürlük Süresinin Uzatılmasına İlişkin Protokol*"ünün imzalanmasını gündeme getirmiş ve bu protokol 17 Aralık 1929 tarihinde imzalanmıştır⁶⁰.

⁵³ Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy*, II, pp.79-80. Mehmet Gönlübol-Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, I, Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fak. Yay., Ankara, 1977, s.81.

⁵⁴ *Cumhuriyet*, (24-25 Kanun-ı Sani 1925). *Vakit*, (25 Kanun-ı Sani 1925)

⁵⁵ Communist International, *Report of the Executive Committee Between the Fifth and Sixth Congress (1924-1928)*, London, 1928, pp.44-48.

⁵⁶ Kapur, *Soviet Russia and Assia*, p.139.

⁵⁷ Moskova Büyükelçiliği'nden 23 Ağustos 1929 tarihinde gönderilen raporda Litvinov'un Türkiye ile Batı arasındaki işbirliği konusunda oldukça ilgili olduğu beyan edilmektedir. *BCA*, Fon:030..10.0.0, No:247.674..27/(1-2).

⁵⁸ Jean Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy*, Vol.II, (1925-1932), Oxford Univ. Press, London, 1952, pp.429-430.

⁵⁹ *BCA*, Fon: 030..10.0.0, No:247.674..32/1-6. Karakhan'ın ziyaret programı için bkz. *BCA*, Fon:030..10.0.0, No:247.674..32/(1-2).

⁶⁰ *BCA*, Fon:030..01.0.0, No:01.5..32/1-3. Türk-Sovyet Andlaşmasının uzatılması ile ilgili Izvestiya ve Pravda gazetelerinin yorumları için bkz. *BCA*, Fon:030..10.0.0, No:248.675..1/(1-

1925 Andlaşması, 3 yıllık bir süre için imzalanmış, sürenin bitmesinden 6 ay önce feshedileceği bildirilmezse, yıllık süreler için kendiliğinden uzayacağı 3. maddesi ile hükme bağlanmıştı. Andlaşma bu şekilde 1928 yılında kendiliğinden 1 yıl uzamıştı. 1929 yılında bu yaklaşımın değiştiğini görmekteyiz. 1925 Andlaşması bu defa kendiliğinden uzama yerine, imzalanmış bir protokol ile 2 yıl süre ile uzatılmaktaydı⁶¹. Bu uzatma protokolünün 2. Maddesi şu şekildedir;

"Taraflardan her biri, kendisi ile öteki tarafın kara veya denizden doğrudan doğruya komşusu olan başka devletler arasında, yayımlanmış vesikalar dışında hiçbir taahhüt bulunmadığını açıklar.

"Taraflardan her biri, öteki tarafa bildirmeksizin, onun kara yahut denizden doğrudan doğruya komşusu olan devletlerle siyasî anlaşmalar yapmayı amaçlayan görüşmelere girişmemeyi ve bu gibi anlaşmaları ancak söz konusu tarafın onaması ile yapmayı üstlenir. Şüphesiz, bu devletler ile tabii ilişkilerin kurulması yahut sürdürülmesi maksadına yönelik olan ve yayımlanacak bulunan vesikalar yukarıdaki taahhüdün dışındadır".

Protokolde sözü edilen, denizden veya karadan komşuların kim oldukları da gizli bir protokol ile tespit edilmişti. Bunlar, Türkiye için: İran, Irak, Bulgaristan, Yunanistan, İtalya, İngiltere ve Suriye hesabına Fransa; Rusya için: İran, Afganistan, Çin, Moğolistan, Japonya, Finlandiya, Estonya, Letonya, Polonya, Romanya ve İngiltere idi.

Bu protokol ile taraflar, birbirlerine bildirmeden ve mutabık kalmadan bu isimleri geçen devletlerle siyasî anlaşma yapmama taahhüdüne giriyorlardı. Rusya o tarihe kadar, hakkı olmadığı halde, bu gibi bilgilerin kendisine verilmediğinden şikâyet edegelmişti. Artık bu bilgileri bir hak olarak talep edecektir⁶².

Pravda Gazetesi, Karakhan'ın Türkiye ziyareti ve imzalanan protokol ile ilgili olarak, Protokolün uluslararası siyasette önemli bir hadise teşkil ettiği ve hakiki barışın ancak kapitalizmin sükûtu ile teessüs edebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca Sovyet Hükümetinin tarafsızlık andlaşmalarına önem verdiğini belirterek bu protokolün Türk-Sovyet dostluğunu bozmak isteyen düşmanların çabalarını boşa çıkardığından söz etmiştir⁶³. Bu dönemde Sovyet gazetelerinin sayfalarında özellikle Türk-Sovyet ilişkilerinin önemine yer verdiklerini görmekteyiz⁶⁴.

İmzalanan protokol ve ona ekli gizli tutulan protokol, karşılıklı da olsa, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne haber vermeden ve onun onaması

3). Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.124-125. Beloff, *The Foreign Policy of Soviet Russia*, II, p.40.

⁶¹ Uzatma protokolü metni için bkz. *Düstur*, III.Tertip, XI, Ankara, 1954, s.67-68.

⁶² Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.124.

⁶³ *BCA*, Fon:030..10.0.0, No:248.675..1/(1-2)

⁶⁴ *BCA*, Fon:030..10.0.0, No:248.675..21/(1-5).

olmadan, komşusu olan devletlerle siyasal anlaşmalar yapmamasını öngören bir hüküm getirmiştir ki, bu 1925 Andlaşması'nın 1.sayılı protokolündeki hareket serbestliğini de kısıtlayıcı bir nitelik taşımaktadır. Bu durum aynı zamanda, Türkiye'nin uluslararası ilişkileri konusunda Sovyetler Birliği'ne bağımlı bir duruma geldiğini göstermektedir. Nitekim Sovyetler Birliği, 1935'te Fransa ile Yardımlaşma Anlaşması yaparken ve 1940'ta Bulgaristan ile ittifak görüşmelerinde bulunurken hiçbir şekilde Türkiye'nin görüşünü almamış⁶⁵, oysa Türkiye bu dönemde dünyada barışın korunması konusunda Sovyetler Birliği'ne her zaman ayak uydurmuştur⁶⁶.

1931 Uzatma Protokolü

İki devlet arasında 7 Mart 1931'de yine 1925 Andlaşması'nın ayrılmaz bir parçası olmak üzere yeni bir protokol imzalanıyor⁶⁷ ve bununla taraflar, diğer tarafa 6 ay öncesinden bildirmeden Karadeniz'deki yahut bitişik denizlerdeki donanmalarını güçlendirecek bir savaş gemisini tezgâha koymamayı veya sipariş etmemeyi üstleniyorlardı. Karadeniz'e bitişik deniz Marmara olduğundan, bu protokol de daha ziyade Türkiye'yi taahhüt altına sokar görünümdeydi⁶⁸. Bu yükümlülük de Türkiye'nin dış politikasında Sovyetler Birliği'ne bağımlılığını doğruladığı gibi, daha çok başka denizlerde de donanması bulunan Sovyetlerin yararına bir nitelik taşımaktaydı.

1929 yılında, iki sene süreyle uzatılmış olan 1925 Andlaşması, 30 Ekim 1931 tarihinde 5 yıl süre ile ve yeni bir protokol imzası ile uzatıldı⁶⁹.

30 Ekim 1931 uzatma protokolü, Rus Dışişleri Bakanı Litvinov'un 27-30 Ekim 1931 tarihleri arasında Ankara'yı ziyareti⁷⁰ sırasında onaylanmıştır⁷¹.

Litvinov Ankara'da basın mensuplarına verdiği demeçte⁷²; "1925 Dostluk ve Saldırmazlık Andlaşmasının her iki ülkenin bağımsızlık ve egemenliklerini sınırlayan bir andlaşma olarak sayılmaması gerekir. Çünkü her iki ülke birbirlerinin aleyhine bir harekete katılmayacaklarından emindirler" demiştir.

Rus Dışişleri Bakanı'nın bu ziyareti ile ilgili olarak Mustafa Kemal

⁶⁵ BCA, Fon:030..10.0.0, No:249.683..2/(1-3). BCA, Fon:030..10.0.0, No:248.682..13/(1-7).

⁶⁶ BCA, Fon:030..10.0.0, No:248.677..8/(1-2). Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I, s.266. Türkiye, 1939 Ekiminde Fransa ve İngiltere ile Pakt imzalarken hem önce SSCB'ne haber vermiş, hem de SSCB'nin onayını almak için değişiklikler istemiştir. Geniş bilgi için bkz. *Türk Dış Politikası*, I, s.422-424.

⁶⁷ Protokol metni için bkz. *Düstur*, III.Tertip, XII, Ankara, 1931, s.1010-1012.

⁶⁸ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.126.

⁶⁹ *Düstur*, III.Tertip, XII, s.1012.

⁷⁰ Litvinov'un ziyareti Cumhuriyet'in ilânının sene-i devriyesine denk getirilmiştir. BCA, Fon:030..10.0.0, No:267.80..14/(1-2). BCA, Fon:030..10.0.0, No:248.676..15/(1-2). BCA, Fon:080..18.01.02, No:34.19..12. BCA, Fon:080..18.01.02, No:25.1..2.

⁷¹ Beloff, *The Foreign Policy of Soviet Russia*, II, p.41.

⁷² Degras, *Soviet Documents on Foreign Policy*, II, s.510-513.

Paşa, 1 Kasım 1931 tarihinde, TBMM'yi açış nutkunda; "*Büyük dostumuz Sovyet Rusya'nın muhterem Hariciye Komiseri'ni Ankara'da kabul etmekle memnun olduk. İki memleketin tecrübe geçirmiş dostça münasebetlerini aynı kuvvet ve samimiyetle devam ettirmenin tarafların büyük menfaat ve samimi arzularının gereği olduğu bu vesile ile de açıklanmış ve vurgulanmıştır*"⁷³ diyordu.

1935 Uzatma Protokolü

Eylül 1934'te Stalin ile Atatürk'ün Soçi'de buluşmaları gündeme geldi. Atatürk'ün daha önce hiç yurtdışı gezisine çıkmamış olması bu görüşmeyi daha anlamlı bir hale getiriyordu. Görüşmede 1925 Andlaşması'nın 10 yılına uzatılması da tasarlanıyordu. Fakat görüşme yapılamadı. Ardından, 7 Kasım 1935'te, Ankara'da Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile Sovyet Büyükelçisi Karakhan arasında, 17 Aralık 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşması ile bunun uzatılması hakkındaki 17 Aralık 1929 ve 30 Ekim 1931 tarihli iki protokol ve esas Andlaşmaya Ek 7 Mart 1931 tarihli Deniz Protokolünün müddetinin 7 Kasım 1945 tarihine kadar on yıl süre ile uzatılmasını öngören bir protokol imzalanmıştır⁷⁴.

Böylece 1921 yılında başlayan Türk-Sovyet dostluk münasebetlerinin devam ettirilmesi için iki devlet anlaşmış oluyordu. Tevfik Rüştü Aras, bu süre içindeki Türk-Sovyet münasebetlerini şu şekilde özetlemektedir; "*Bizim onbeş seneden çok fazla bir müddet içinde Sovyetler Rusyası ile yapılan bir işbirliği devremiz vardı. Bu devrede birçok milletlerarası meselelerde beraber görüştük ve yürüdük. Bu yüzden bir harbe gitmek zarureti belirmediği gibi, aramızda; icabında birlikte harbe girmek taahhüdü bile yoktu. Fakat amelî bir işbirliğimiz vardı ve her birimizi ilgilendiren herhangi bir iş üzerinde aramızda görüşmeden bir şey yapılamazdı*"⁷⁵.

1936 yılına kadar bu şekilde gelişen münasebetler, bu yıl toplanan Montreux Konferansı'nda⁷⁶ ve takip eden yıllarda Türkiye'nin İngiltere ile işbirliği yapması üzerine aynı şekilde devam ettirilememiştir.

Sovyetler Birliği'nin 1925 Andlaşmasını Feshetmesi

Sovyetler Birliği yöneticilerinin, Nazi Almanyası ile pazarlıklara başladıktan sonra, bir yardımlaşma anlaşması yapmak üzere 25 Eylül 1939'da

⁷³ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, II, s.55.

⁷⁴ Beloff, *The Foreign Policy of Soviet Russia*, II, p.40. Protokol metni için bkz. *Düstur*, III.Tertip, XVII, Ankara, 1936, s.115-116. Gönlübol-Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s.115.

⁷⁵ Gönlübol-Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s.115.

⁷⁶ Cemil Bilsel, "The Turkish Straits in the Light of Recent Turkish-Soviet Russian Correspondence", *The American Journal of International Law*, Vol.41, No:4, (October 1947), pp.728-739. Philip Towle, "The Montreux Convention as a Regional Arms Control Treaty – Negotiation and Practice", *Military Affairs*, Vol.45, No:3, (October 1981), pp.121-126.

Moskova'ya giden Saraçoğlu'na Boğazlar hakkında kabul edilemeyecek tekliflerde bulunmaları Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında uyuşmazlıkların ortaya çıkmasında başlangıç olmuştur⁷⁷. Bu arada Sovyetler Birliği ile Almanya arasındaki münasebetlerin bozulması, 25 Mart 1941 tarihinde 1925 Tarafsızlık ve Saldırmazlık Andlaşması'nın teyidinde vesile olmuştur.⁷⁸ Sovyetler Birliği, Türkiye ile vermiş olduğu Ortak Demeç ile Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşa girmesi halinde, Sovyet Rusya'nın tam bir tarafsızlığına güvenebileceğini bildirdi⁷⁹. Balkanların Alman işgali altına düşmek üzere olduğunu gören Sovyetler, Türkiye'nin Almanya'ya karşı göstereceği mukavemetin kendileri için arzettiği önemi fark etmişler ve 1939'da Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'na yaşattıkları kötü durumu silmeye çalışmışlardır.

1942 yılından itibaren Sovyetler Birliği Türkiye'ye karşı bir baskı politikası izlemeye başlamıştır⁸⁰. Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı değişen tutumu 1943 yılı Ekim ayında Moskova'da toplanan Dışişleri Konferansı'nda Türkiye'nin savaşa katılması için zorlanmasını istemeye yönelmiştir. Sovyetler Birliği, 1943 yılının Kasım ayında toplanan Tahran Konferansı'nda da aynı isteği ileri sürmüştür⁸¹.

Türkiye adına Büyükelçi Cevat Açıkalın, 27 Haziran 1944'te Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi M.Vinogradov'a iki ülke arasındaki ilişkilerin düzelmesine önem verdiklerini, bu amaçla da 17 Aralık 1925 tarihli Protokolün zamanından önce yeniden uzatılmasını teklif etmiştir. Vinogradov ise bu ilişkilerin düzelmesindeki en kestirme yolun Türkiye'nin savaşa girmesi olduğunu ve İngilizlerin de bu yönde isteklerinin bulunduğunu dile getirmiştir⁸².

Sovyetler Birliği, 1945 yılı Şubat ayında toplanan Yalta Konferansı'nda da Türk Boğazları konusundaki Montreux Sözleşmesi'nin değişmesini talep etmiştir⁸³. Sovyetler, aynı yılın Temmuz ayında toplanan Potsdam Konferansı'nda da Montreux Sözleşmesi'nin değişmesi gerektiğini

⁷⁷ Başbakan Refik Saydam, CHP Meclis Grubunda yaptığı konuşmada Sovyetler ile olan son gelişmeler hakkında bilgi vermiştir. *BCA*, Fon:030..01.0.0, No:42.248..6/(1-4)

⁷⁸ Montreux Andlaşması'ndan, özellikle 1939'dan sonra bozulan Türk-Sovyet ilişkileri, Almanya'nın 1941 başlarında Balkanlara sarkması üzerine Sovyetlerin Türkiye ile yeniden yakınlaşma eğilimi göstermesine yol açmış ve böylece 25 Mart 1941 günü, 1925 Andlaşması'nı doğrulayan ve güçlendiren bir Ortak Demeç yayınlanmıştır. Bu demeç 1925 Andlaşması'na dayandırılan son belgedir. Ortak Demeç için bkz. *Anadolu Ajansı Bülteni*, (25 Mart 1941).

⁷⁹ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, I, s.409.

⁸⁰ Gönlübol-Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s.404.

⁸¹ Anthony R. De Luca, "Soviet-American Politics and the Turkish Straits", *Political Science Quarterly*, Vol.92, No:3, (Autumn 1977), p.510-511.

⁸² Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939'dan Günümüze Kadar)*, Ankara, 1983, s.126-127.

⁸³ Ulam, *A History of Russia*, p.185. Schoenberg-Reich, "Soviet Policy in the Middle East", p.8.

belirtmiştir⁸⁴. Bu değişme talebine Sovyetler Birliği'ne boğazlarda üs verilmesi ve Ardahan'ın iadesi istekleri eklenmiştir⁸⁵.

Sovyetler Birliği, bu uluslararası toplantıların yanında Türkiye'ye doğrudan baskı yapmaya da başlamıştır⁸⁶. Viacheslav Molotov, 19 Mart 1945'te Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e Sovyetler Birliği'nin 1925 Dostluk ve Saldırmazlık Andlaşması'nı 7 Kasım 1945 tarihinde feshedeceğini tebliğ etmiştir⁸⁷. Fesih gerekçesi bu andlaşmanın II. Dünya Savaşı'nın meydana getirdiği değişikliklerin ortaya çıkardığı yeni şartlara uymaması ve andlaşmanın ciddi tadillere muhtaç olması idi⁸⁸. Türkiye 4 Nisan 1945'te verdiği cevapta⁸⁹ 1925 Andlaşması yerine yeni bir andlaşma yapma hususunda Sovyetler Birliği'nin telkinini kabul etmiş ve bu amaçla kendisine yapılacak teklifleri incelemeye hazır olduğunu bildirmiştir⁹⁰.

Türk-Sovyet Andlaşmasının feshini yorumlayan *Pravda Gazetesi*, bu andlaşmanın artık hiçbir faydasının kalmadığını ifade etmiştir⁹¹. *Izvestiya Gazetesi* ise 1925 Andlaşması'nın Sovyetler Birliği açısından artık önemini yitirdiğini şu ifadelerle dile getirmektedir⁹²:

"...Şunu hatırlamak gerekir ki, geçen 20 yıl içinde Sovyetler Birliği ile diğer devletler arasındaki münasebetler pek çok gelişmiştir. Bundan 20 yıl önce İngiltere ile olan münasebetlerimiz bugünkünden büsbütün başka idi. Bugün İngiltere ile aramızda bir ittifak vardır ve iki devlet son senelerde askerî ve siyasî işbirliği sahasında büyük başarılar elde etmişlerdir. Bundan 20 yıl önce Sovyetler Birliği'nin ABD ile siyasî münasebetleri bile yoktu.

⁸⁴ Jacob C. Hurewitz, "Russia and Turkish Straits – A Revaluation of the Origins of the Problem", *World Politics*, Vol.14, No:4, (July 1962), pp.605-606. John H. Hodgson, "Soviet Foreign Policy: Mental Alienation or Universal Revolution?", *The Western Political Quarterly*, Vol.24, No:4, (December 1971), pp.658-659. George Lenczowski, "Evolution of Soviet Policy Toward the Middle East", *The Journal of Politics*, Vol.20, No:1, (February 1958), pp.165-166. Kucherov, "The Problem of Constantinople and the Straits", p.217.

⁸⁵ Harry S. Truman, *Years of Decisions*, New York, 1955, p.375. Shuman, *Soviet Politics/At Home and Abroad*, pp.560-561.

⁸⁶ *BCA*, Fon:030.01.0.0, No:101.623.7/(1-6). *Aydın Tarihi*, S:145, (Aralık 1945), s.135-138, 150-171.

⁸⁷ Zwick, *Soviet Foreign Relations*, p.25. Librach, *The Rise of the Soviet Empire*, p.190. Jaschke, "Neus Zur Russisch-Türkischen Freundschaft", p.218. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s.276-277. *Ulus*, (22 Mart 1945). *Akşam*, (22 Mart 1945).

⁸⁸ Harry N. Howard, "The Soviet Union and the Middle East", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol.263, *The Soviet Union Since World War II*, (May 1949), p.181.

⁸⁹ *Aydın Tarihi*, S:137, (Nisan 1945), s.63. *Cumhuriyet*, (7 Nisan 1945). *Akşam*, (7 Nisan 1945). *Ulus*, (7 Nisan 1945).

⁹⁰ Ömer Osman Umar, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk-Sovyet İlişkileri", *AAMD*, S:59, (Temmuz 2004). *Ulus*, (2 Temmuz 1945).

⁹¹ *Cumhuriyet*, (27 Mart 1945).

⁹² *Cumhuriyet*, (22 Mart 1945).

Hâlbuki bugün iki devlet arasında savaş ittifakı ve milletlerin harbden sonraki emniyeti nef'ine olarak dostça işbirliği vardır. Şunu da hatırlamak gerekir ki, Sovyetler Birliği, Polonya ve Çekoslovakya gibi demokrat komşuları arasındaki dostluk münasebetleri gelişmiştir. Bu önemli hadiseler ve diğer birçok olaylar neticesinde yeni durumda 1925'te akdolanan Sovyet-Türk Andlaşması arasındaki aykırılık göze çarpmaktadır".

İngiliz gazeteleri ortaya çıkan bu durum karşısında ilk olarak, Montreux Boğazlar Sözleşmesinin uluslararası bir anlaşma olduğu ve bu anlaşma üzerinde İngiltere'nin hayati menfaatlerinin bulunduğu; Boğazlar üzerinde tek taraflı bir hareketin İngiliz-Sovyet ilişkilerini zedeleyeceği, bu durumu Sovyet siyasilerinin göz önünde bulundurmaları gerektiği vurgularını yapmışlardır⁹³. Bununla birlikte, İngiliz *Time and Tide Gazetesi*, 1925 Andlaşmasını yorumladığı yazısında, etrafında oluşturduğu bloklaşmadan dolayı Türkiye'yi eleştirerek şöyle demektedir⁹⁴:

"Türkiye, yalnız Balkanlarda değil, aynı zamanda Moskova'nın 'Karadeniz Çevresi' ismini verdiği ve hiç şüphesiz Yakın ve Ortadoğu topraklarını içine alan bölgede de küçük devletler blokları kurmağa teşebbüs eden ananevi siyasetten vazgeçmelidir. Moskova, Karadeniz çevresini, Baltık'tan Karadeniz'e kadar uzanan 'dostluk çemberinin' veyahud 'tersine karantina kordonunun' lüzumlu bir kısmı olarak telâkki etmektedir. Moskova, Güney Rusya'nın ve Sovyet petrol sahalarının müdafaası için bunun stratejik ve politik bakımdan gerekli olduğu görüşündedir".

Bir başka İngiliz yaygın organı *Weekly Review* de "Türkiye ve Ortadoğu" başlığı altında, Rusya'nın Türkiye'den yeni ittifak anlaşması akdini istemesinin altında, Türkiye'nin Balkanlarda "Balkan Paktı" ve Ortadoğu'da da "Sadabad Paktı" oluşturmasına karşılık böyle bir davranışa girdiğini yazmaktadır⁹⁵. Aynı zamanda son durumu değerlendiren İngiliz gazeteleri arasında, Sovyetler Birliği'nin bir "Akdeniz Devleti" olma isteğinin kendisini bu şekilde bir davranışa yönelttiğini savunanlar da bulunmaktadır⁹⁶.

Haziran ayı başında yeni şartların Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmesinden başka, üs ile Kars ve Ardahan'ın Sovyetler Birliği'ne terkini istemek⁹⁷ olduğu anlaşılınca Türk devlet adamları Sovyetler Birliğinin taleplerinin kabul edilmeyeceğini açıklamaya başlamışlardır⁹⁸.

Örneğin Hasan Saka, 10 Temmuz 1945'te Londra'da gazetecilerin sorularına verdiği cevapta, Sovyetler Birliği'nin teklifleri hakkında münaka-

⁹³ *Akşam*, 24 Mart 1945).

⁹⁴ *Cumhuriyet*, (31 Mart 1945).

⁹⁵ *Cumhuriyet*, (28 Nisan 1945).

⁹⁶ *Vakit*, (7 Temmuz 1945).

⁹⁷ Luca, "Soviet-American Politics and the Turkish Straits", p.512.

⁹⁸ Necmeddin Sadak, "Turkey Faces the Soviets", *Foreign Affairs*, Vol.27, No:3, (April 1949), p.458.

şaya girmemekle beraber, "Türkiye için, bir hudut tadili veyahut arazi tavizleri meselesinin bahis mevzuu olmadığını" beyan etmiştir⁹⁹. Aynı açıklamasında Hasan Saka, Montreux Sözleşmesi'nin değişmesi hakkındaki Türk görüşlerini de ifade etmiştir. Başbakan Şükrü Saraçoğlu da Basın Kongresi üyelerine 6 Ocak 1946'da verdiği çayda Sovyetler Birliği'nin talepleri hakkında ortaya atılan iddialara temas ederek demiştir ki; "...Aylarca evvel, malum bazı gazete ve radyolarda Kars ve Ardahan illeri, yabancı memleketlere dağılmış olan Ermenilere yurt olarak verilmelidir şaya ve haberleri yayıldı. Bütün dünya biliyor ki, bütün bu yerlerde bir tek Ermeni mevcut değildir"¹⁰⁰.

ABD, İngiltere ve SSCB arasında 16-26 Aralık 1945'te Moskova'da düzenlenen Dışişleri Bakanları Konferansı tutanaklarına göre, SSCB'nin Türkiye'ye yönelik toprak ve üs talepleri en yetkili ağızdan, bizzat Stalin tarafından dile getirilmiştir. Tutanaklara göre, Moskova Konferansı sırasında İngiliz ve Sovyet heyeti arasında 19 Aralık 1945 tarihinde, saat 19.10'da Kremlin Sarayı'nda bir görüşme yapıldı¹⁰¹.

Stalin, beraberinde Dışişleri Bakanı Molotov olduğu halde, İngiltere Dışişleri Bakanı Ernest Bevin ve beraberindekileri kabul etti. İngiltere heyeti, bu görüşmenin tutanaklarını, ertesi gün Amerikan heyetine de verdi ve tutanakları içeren belge, 740.00119 Council/12-1745 kayıt numarası altında Amerikan arşivlerine girdi¹⁰².

Stalin-Bevin arasında yapılan bu görüşmenin tutanağına göre, toplantıda önce Bakû petroleri ve İran konuşuluyor, sonra Türkiye ele alınıyor¹⁰³.

Türkiye konusunu Bevin açıyor ve Stalin'e, "Türkiye ile ilgili sorun nedir?" diye soruyor, "Kavram yanlış anlaşılabilir ama bir 'sınır savaşının' sürdüğünü gösteren belirtiler var" diye devam ediyor. Bevin konuşmasında, "Biz Türkiye'nin müttefikiyiz ve bu sorunu anlamak istiyoruz" ifadesini kullanıyor¹⁰⁴.

⁹⁹ Hasan Saka, bu demecini İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile yapmış olduğu görüşmenin ardından vermiştir. *Ulus*, (12 Temmuz 1945), *Akşam*, (12 Temmuz 1945).

¹⁰⁰ *BCA*, Fon:030.01.0.0, No:101.623..7.

¹⁰¹ Moskova Konferansı ile ilgili geniş bilgi için bkz. United States Department of State, *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1945. General: Political and Economic Matters*, Vol.II, United States Government Printing Office, Washington, 1967, pp.560-826.

¹⁰² United States Department of State, *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1945, General: Political and Economic Matters*, Vol.II, pp.688-689.

¹⁰³ United States Department of State, *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1945, General: Political and Economic Matters*, Vol.II, pp.689-690.

¹⁰⁴ United States Department of State, *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1945, General: Political and Economic Matters*, Vol.II, p.690.

Stalin, Bevin'in sorusuna şu şekilde cevap vermiştir¹⁰⁵.

"Birincisi, Boğazlar. Montrö Sözleşmesine göre, savaş durumu olup olmadığını takdir etme ve buna göre Boğazları kapatıp kapatmama, kontrol altında tutma hakkı Türkiye'ye bırakıldı. Bu durum SSCB açısından güçlük oluşturuyor çünkü Türkiye böylece Sovyetler üzerinde isterse baskı kurma hakkına sahip oluyor. Dolayısıyla Sovyet Hükümeti, Boğazların serbestliğini korumak istiyor.

"İkincisi, Türkiye'de Gürcülerin ve Ermenilerin yerleşik olduğu ancak Türkiye'nin ele geçirdiği topraklar var. Bu durumun düzeltilmesi, en azından Çarlar zamanında var olan sınıra geri dönülmesi gerekiyor, çünkü Gürcüler ve Ermenilerin iddiaları var. Türkiye'ye karşı savaş gibi bir şeyden söz etmek saçma olur".

İngiltere Dışişleri Bakanı Bevin, "Boğazlar'da bir Sovyet üssü kurulması konusunda konuşmalar olmuştu" deyince, Stalin bunu teyit ediyor ve "Boğazlar'da üs istediklerini, bu isteklerinin sürdüğünü" ifade ediyor.

Bevin, Kars ve Ardahan bölgesinin Rusya'nın elinde uzun süreliğine kalmamış olduğunu söylediğinde Stalin bunu onaylamış, ancak Gürcülerle Ermenilerin bu topraklarda her zaman var olduğunu belirtmiştir¹⁰⁶.

Stalin, 1945 yılından itibaren plânını aşama aşama uygulama yoluna gitti ve işgal etmeyi plânladığı Türk topraklarına Ermenileri yerleştirmek için, dünyanın çeşitli ülkelerinden Ermenileri, II. Dünya Savaşının hemen sonrasındaki yıllarda, SSCB'ne getirmeye başladı. Sovyet yönetimi önce bu politikanın hukukî zeminini hazırladı ve SSCB topraklarına ayak basan her Ermeni'yi, o andan itibaren Sovyet yurttaşı saydı¹⁰⁷. Getirilen bu Ermenilerin, ABD Dışişleri Bakanlığı belgelerine göre, "Stalin'in Türkiye'den toprak ilhak etmesinde gerekçe olarak kullanılmaları" plânlanıyordu¹⁰⁸.

Dünyanın çeşitli ülkelerinden SSCB'ye getirilen bu Ermeniler, işgal plânlarının suya düşmesinden sonra bu kez SSCB yönetimi tarafından sorun olarak görülmeye başlandı. Ermeniler Türkiye'ye yerleştirilemeyince, Moskova yönetimi tarafından, "Bunlar Batı ülkelerinden geldi, aralarında casus olabilir" gerekçesiyle Sibirya'ya sürüldü. Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti Komünist Partisi Sekreteri Grigori Arutinov'un, Stalin'e gönderdiği, 22

¹⁰⁵ United States Department of State, *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1945, General: Political and Economic Matters*, Vol.II, pp.690-691.

¹⁰⁶ United States Department of State, *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1945, General: Political and Economic Matters*, Vol.II, p.691.

¹⁰⁷ United States Department of State, *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1947, Eastern Europe; The Soviet Union*, Vol.IV, United States Government Printing Office, Washington, 1972, pp.728-729.

¹⁰⁸ ABD'nin Ankara Büyükelçisi Edwin C.Wilson, 19 Aralık 1945'te Washington'a gönderdiği bir mesajda bu durumu açıkça belirtiyor. United States Department of State, *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1945, The Near East and Africa*, Vol.VIII, United States Government Printing Office, Washington, 1969, pp.1284-1285.

Mayıs 1947 tarihli bir mesajda, SSCB'nden gelen Ermenilerin sayısının 50 bin 945 olduğu belirtilmektedir¹⁰⁹.

Böylece on binlerce sivil Ermeni bir kez daha, büyük bir ülkenin, büyük politikalarında oyuncak gibi kullanılmış, plânlara gerçekleştirilmeyince de Sibirya'ya gönderilerek bir kenara atılmak istenmişlerdir.

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında esen soğuk rüzgârlar, o dönemin dünya konjonktürünü etkileyen ve dünya kamuoyunu sürekli meşgul eden bir konu haline almıştı¹¹⁰. Sovyetler Birliği'nin özellikle Montreux Sözleşmesi'ne rağmen Boğazlar üzerindeki istekleri ve bazı toprak talepleri Türk-Sovyet ilişkilerinin olumsuz yönde gelişmesine neden olan etkenler olarak ortaya çıktı¹¹¹. Sovyet Hükümeti, Stalin'in ölümünden sonra, Türk Hükümeti'ne 30 Mayıs 1953 günü verdiği bir nota¹¹² ile Türkiye'den hiçbir toprak talebi olmadığını resmen bildirdi¹¹³. Ancak Türkiye, 1952 yılında NATO'ya katılmış olduğundan, Sovyetler Birliği ile yeni bir Saldırmazlık Paktı yapılması NATO içindeki yükümlülükleri ile bağdaşmayacağı için böyle bir münasebete yanaşmadı.

Sonuç

Büyük ve kuvvetli bir Sovyetler Birliği ile sınır komşuluğu, Türk dış politikasını yönetenlerin her zaman göz önünde bulundurduğu bir olgu olmuştur. İki ülke arasında işbirliği yapılabildiği sürece, bu sınır komşuluğu son derece faydalı olmuştur. Bununla birlikte, tarihi, birbiriyle mücadele etmekle geçen bu iki devletin ve toplumun jeopolitik konumları, sürekli karşı karşıya gelmelerini adeta kaçınılmaz kılmıştır.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki iyi komşuluk ilişkileri, iki dünya savaşı arasındaki dönemde, bir yandan uluslararası durumun etkisi ile öte yandan Türk yöneticilerinin Sovyetleri ürkütmemek için gösterdikleri sürekli dikkat sayesinde hiç bozulmamıştır. Bu dönemde, her şeyden önce kendi ülkesinde kurduğu komünist düzeni koruyup geliştirmekle ilgilenen Sovyetler Birliği de, Türkiye'nin bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygılı görünmüştür.

¹⁰⁹ Ermenistan Devlet Arşivlerinin bugünkü Müdürü Karen Haçatriyan'ın sağladığı belirtilen bu belgede, gelenlerin güç koşullar altında kaldıkları, içlerinde geri dönmek isteyenlerin bulunduğu, hatta 21'inin sınırdan Türkiye'ye kaçtığı kaydediliyor. Bkz. Svetlana Savranskaya-Vledislav Zubok, "Cold War in the Caucasus: Notes and Documents from a Conference", *Cold War International History Project Bulletin*, Issue:14/15, (Winter 2003 – Spring 2004), p.403-404.

¹¹⁰ *BCA*, Fon:030.01.0.0, No:101.625..6/(1-3).

¹¹¹ *Vatan*, (11-12 Ağustos 1946). *Ulus*, (13-14 Ağustos 1946). *Bugün*, (23-29 Ağustos 1946).

¹¹² Lenczowski, "Evolution of Soviet Policy Toward the Middle East", p.172. Luca, "Soviet-American Politics and the Turkish Straits", p.524.

¹¹³ Schoenberg-Reich, "Soviet Policy in the Middle East", p.10. Jaschke, "Neus Zur Russisch-Türkischen Freundschaft", p.218. *Ayn Tarihi*, (Temmuz 1953), s.72.

Bu dönemde ilk olarak, TBMM Hükümeti ile RSFC arasında 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Türk-Sovyet Dostluk ve İşbirliği Andlaşması, Türkiye'nin doğu harekâtını bitirerek bütün gücünü batıya yöneltmesini sağlamış, 17 Aralık 1925'te imzalanan Dostluk ve Saldırmazlık Anlaşması ise o sırada Musul meselesi yüzünden batılılar ile arası gergin olan Türkiye'ye Şeyh Sait İsyanı'nın hemen ertesinde, hiç değilse doğu sınırlarının güvenliğinden emin olmak yeteneğini kazandırmıştır.

1925 sonrası Türk-Sovyet ilişkileri samimî yapısını muhafaza etmekle beraber, Türkiye diğer devletler ile ilişkilerini düzenledikçe, Sovyetler Birliği, dış politikasında dayandığı tek büyük devlet olmaktan çıkmıştır.

Bu arada iki ülke arasında rejim konularında tartışmalar çıkmamış değildir. Sovyetler Birliği, Türk yöneticilerinin kendi ülkelerindeki komünistlere karşı aldığı sert tedbirleri beğenmemiş, bu yüzden Türk ve Sovyet basını arasında zaman zaman çok sertleşen polemikler meydana gelmiştir. Fakat Sovyetler Birliği bu sırada her şeyden önce kendi ülkesindeki komünizmi koruyup geliştirmek amacına yönelmiş olduğundan, bu tartışmaları yöneticiler düzeyine çıkarmamıştır.

Bununla birlikte Türkiye, büyük komşusu ile ilişkilerine değer vermiş ve onu kışkırtmaktan özenle sakınmıştır. Sovyetler Birliği'nin de Türkiye'nin dostluğuna ihtiyacı vardı. Ancak Türkiye, Milli Mücadele yıllarında ve sonraki dönemde takip ettiği yalnız Sovyetler Birliği'ne dayanma politikasını terk etmişti. İngiltere ile normal, hatta samimî ilişkiler kurmak yolunda idi. Fransa ile malî ve ekonomik anlaşmazlıkların halli, gelişme eğilimi gösteren ilişkileri düzenlemişti. İtalya ile dostluk paktı imzalanmıştı. Afganistan ile bir dostluk anlaşması yapılmış, Yunanistan ile de eski hesaplar kapanmış, karşılıklı ilişkilerde yeni bir sayfa açılmıştı. Türkiye Kellog Paktı'na katılmış, artık uluslararası ilişkilerde ve denge politikalarında ihmal edilemeyecek bir ülke haline gelmişti.

Özellikle 1936 Montreux düzenlemelerinin ardından Türkiye'nin İngiltere ile münasebetlerini geliştirmesi Türk-Sovyet ilişkilerinin kırılma noktasını oluşturmaktadır. Burada yer verilen İngiltere ve SSCB arasında Moskova'da yürütülen Dışişleri Bakanları Konferansı Tutanaklarının, SSCB'nin Türkiye üzerindeki emellerini göstermesi bakımından son derece önemli ipuçları taşıdığı görülmektedir. Stalin'in burada birinci ağızdan dile getirdiği Boğazlar, Kars ve Ardahan'a yönelik isteklerinin, Mondros Mütarekesi sonrasında gelişen ve 25 yıl boyunca çok iyi komşuluk ilişkileri içerisinde yürütülen münasebetlere rağmen aslında Sovyetlerin tek taraflı çıkar ilişkilerinin bittiğini göstermesi bakımından önemlidir.

ABSTRACT

This study examines the development of Turkish-Soviets relations and 1925 Agreement of Friendship and Non-Aggression. Turkish-Russian relations started during the Ottoman Empire and then at the time of National Struggle the relations transformed into assistance and cooperation against imperialism. In this period two parties approached each other with suspicion. The 1925 Agreement continued 20 years and in 1945 Soviet Government abolished it.

Keywords: National Struggle, Soviet Union, Bolsheviks, Turkish-Soviet Relations, Non-Aggression Treaty